

कुशिक ऐषीरथिः, गाथिनो विश्वामित्रो वा। इन्द्रः। त्रिष्टुप्

शासद्वह्निर्दुहितुर्नस्य गाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन्।

पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्सं शगम्येन मनसा दधन्वे ॥ ३.०३१.०१

विद्वान्। वह्निः- वोढाग्निः सत्कतुः। ऋतस्य- प्रकृतिनियतिभूतसत्यस्य। दीधितिम्- धारणाम्। सपर्यन्- परिचरन्। शासत्- शासन्। दुहितुः- दिवो दुहितुरुषसो ज्ञानोदयदेवतायाः। नस्यम्- सन्ततिभूतरश्मिम्। गात्- अगात्। यत्र। पिता- जनकः सूर्यः। दुहितुः- स्वपुत्र्या उषसः। सेकम्- रश्मिसेचनम्। ऋञ्जन्- प्रसाधयन्। शगम्येन- सुखमयेन। मनसा- चित्तेन। सम्- सम्यक्। दधन्वे- धृतवान्। आधिभौतिके सूर्य उषसमनुगच्छतीति भावः। आध्यात्मिके तु सूर्य आत्मा। तदुज्जृम्भणपूर्वं यो भावोस्ति कैवल्यप्राग्भार इति योगशास्त्रे प्रसिद्धः स एवोषाः। कैवल्यप्राग्भारानन्तरं कैवल्योज्जृम्भणमिति भावः। ॥१॥

न जामये तान्वो रिक्थमरैक्कार गर्भं सनितुर्निधानम्।

यदी मातरौ जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥ ३.०३१.०२

जामये- स्वबन्धुभूतायोपासकाय। तान्वः- शरीरः सूर्य आत्मा। रिक्थम्- स्वां दैवीं सम्पदं चिद्रश्मिमयीम्। न औरैक्- न वियोजयति। सनितुः- सम्भजमानायोपासकाय। गर्भं- अग्निमपां मूलशक्तिधाराणां गर्भम्। निधानम्। चकार- अकरोत्। यदि- यदा। मातरः- आपो मूलशक्तिधाराः। वह्निम्- वोढारमग्निम्। जनयन्त- अजनयन्। तदा अश्विनोः श्वासप्रश्वासयोः। अन्यः- एको बाह्यःप्रश्वासः। सुकृतोः- शोभनकर्मणः। कर्ता। अन्यः- इतर आभ्यन्तरः श्वासः। ऋन्धन्- अन्तर्भावेनाः प्रसाधयति ॥२॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वारं रेजमानो महस्पुत्राँ अरुषस्य प्रयक्षे।

महान्गर्भो मह्या जातमेषां मही प्रवृद्धर्यश्वस्य यज्ञैः ॥ ३.०३१.०३

अरुषस्य- रोचमानस्य । प्रयक्षे- यज्ञे । अग्निः । जुह्वा- ज्वालाया । रेजमानः- कम्पमानः । महः- महतः । पुत्रान्- सुतान् रश्मीन् । जज्ञे- ससर्ज । महान् । गर्भः । एषाम्- एतेषां किरणानाम् । जातम्- उत्पत्तिः । महि- महती । हर्यश्वस्य- प्राणाश्वस्येन्द्रस्य । यज्ञैः । प्रवृत्- प्रवृत्तिः । मही- महती ॥३॥

अभि जैत्रीरसचन्त स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायन्नुषासः पतिर्गवामभवदेक इन्द्रः ॥ ३.०३१.०४

स्पृधानम्- वृत्रैः स्पर्धमानमिन्द्रम् । जैत्रीः- जयशीला मरुतः प्राणविशेषाः । अभि असचन्त- सङ्गता अभवन् । तमसः- अन्धकारात् । महि- महत् । ज्योतिः । निरजानन्- निर्गतमजानन् । उषसः- प्रभात्यो विद्याः । तम्- अमुमिन्द्रम् । जानतीः- जानत्यः । प्रत्युदायन्- उद्यन्ति । इन्द्रः । गवाम्- रश्मीनाम् । एकः । पतिः- स्वामी । अभवत् ॥४॥

वीळौ सतीरभि धीरा अतृन्दन्प्राचाहिन्वन्मनसा सप्त विप्राः ।

विश्वामविन्दन्पथ्यामृतस्य प्रजानन्नित्ता नमसा विवेश ॥ ३.०३१.०५

धीराः- धारणाकुशलाः । वीळौ- दृढे जडप्रतीके पवते । सतीः- निहितान् चिद्रश्मीन् सद्भूतान् । अभि- अभिलक्ष्य । अतृन्दन्- रश्म्यावरणं जघ्नुर्विभिदुः । सप्त- सप्तभूमिकोपासकाः । विप्राः- मेधाविनः । प्राचा- प्रकर्षेणाञ्चता । मनसा । अहिन्वन्- चिद्रश्मीनलभन्त । ऋतस्य- धर्मस्य । पथ्याम्- मार्गगाम् । विश्वाम्- सर्वाम् । अविन्दन्- लेभिरे । ता- चिद्रश्मीन् । प्रजानन् । नमसा- नमस्कारपूर्वम् । आ विवेश- तेष्विन्द्र आविवेश ॥५॥

विदद्यदीसरमारुग्णमद्रेर्महिपाथः पूर्व्यसर्ध्वक्कः ।

अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ३.०३१.०६

यदि- यदा । सरमा- देवशुनी सरणशीला जिज्ञासान्वेषणवेदनप्रतीकभूता । अद्रे:- पर्वतस्य मेघस्य वा जडप्रतीकस्य । रुग्णम्- भग्नं द्वारम् । विदत्- लभते । तदा । महि- महान्तम् । पाथ:- मार्गम् । पूर्य- सनातनम् । सध्रयक्- सध्रीचीनम् । क:- इन्द्रोऽकरोत् । अक्षराणां सुपदी- मन्त्रमयी सरमा देवशुनी । अग्रम् । नयति । रवम्- मन्त्रशब्दम् । अच्छ- अभिलक्ष्य । जानती । प्रथमा- मुख्या । गात्- अगात् ॥६॥

अगच्छदु विप्रतमः सखीयन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।

ससान् मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवदङ्गिराः सद्यो अर्चन् ॥ ३.०३१.०७

विप्रतम:- अतिशयेन मेधावीन्द्रः । सखीयन्- सख्यमिच्छन् । अगच्छत् । सुकृते- शोभनकर्मकर्त्रे इन्द्राय । अद्रि:- पर्वतो जडप्रतीकः । गर्भ- स्वगर्भभूतं चिद्रश्मिसमूहम् । असूदयत्- निरगमयत् । युवभि:- तरुणैर्मरुद्भिः प्राणविशेषैः । मखस्यन्- यज्ञमिच्छन् । मर्य:- वृत्रमारक इन्द्रः । ससान- चिद्रश्मीन् भेजे । अर्चन्- इन्द्रं पूजयन् । सद्य:- क्षणेन । अथ- अनन्तरमृषिः । अङ्गिरा:- अङ्गनशीलः । अभवत् ॥७॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वा वेदुर्जनिमा हन्ति शुष्णाम् ।

प्र णो दिवः पदवीर्गव्युर्चन्सखा सखीरमुञ्चन्निरवद्यात् ॥ ३.०३१.०८

सतः सत:- सर्वेषां सताम् । प्रतिमानम्- प्रतिनिधिरिन्द्रः । पुरोभू:- प्रत्यक्षः । विश्वा- सर्वाणि । जनिमा- जातानि । वेद- जानाति । शुष्णम्- शोषकं रक्षः । हन्ति- बाधते । पदवी:- कवितमः । गव्यु:- चिद्रश्मीनिच्छन् । अर्चन्- पूजयन् । न:- अस्मदर्थम् । दिव:- स्वर्गादागत्य । सखा- सुहृत्सन् । सखीन्- सुहृदः । अवद्यात्- दोषात् । प्र- प्रकर्षेण । नि:- निःशेषेण । अमुञ्चत्- मुमोच ॥८॥

नि गव्यता मनसा सेदुरकैः कृण्वानासौ अमृतत्वाय गातुम् ।

इदं चिन्नु सदनं भूर्येषां येन मासाँ असिषासन्नृतेन ॥ ३.०३१.०९

गव्यता- चिद्रश्मिकामेन । मनसा । अर्कैः- मन्त्रैः । अमृतत्वाय । गातुम्- मार्गम् । कृण्वानासः- कुर्वाणाः । नि सेदुः- निषेदुः । येन । ऋतेन- प्रकृतिनियतिभूतसत्येन । मासान् । असिषासन्- सम्भक्तुमैच्छन् । इदम्- तदिदमृताख्यम् । सदनम्- सद्य । एषाम्- एतेषाम् । भूरि- प्रभूतम् ॥९॥

सम्पश्यमाना अमदन्नभि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुघानाः ।

वि रोदसी अतपद्धोष एषां जाते निष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥ ३.०३१.१०

प्रत्नस्य- पुराणस्य । रेतसः- वीर्यस्य । स्वम्- आत्मीयम् । पयः- दुग्धं ज्ञानमयम् । दुघानाः- दुहाना गावश्चिद्रश्मयः । सम्पश्यमानाः । अमदन्- अतृप्यन् । एषाम्- चिद्रश्मीनाम् । घोषः- मन्त्रघोषः । रोदसी- द्यावापृथिव्यौ । वि अतपत्- अदीपयत् । जाते- आत्मीयतया सम्पन्ने । गोषु- धेनूपलक्षितचिद्रश्मिषु । वीरान्- स्ववीर्याणाम् । निष्ठाम् । अदधुः- स्थापितवन्तः ॥१०॥

स जातेभिर्वृत्रहा सेदु हव्यैरुदुस्त्रिया असृजदिन्द्रो अर्कैः ।

उरूच्यस्मै घृतवद्भरन्ती मधु स्वाद्व दुदुहे जेन्या गौः ॥ ३.०३१.११

सः- असौ । वृत्रहा- आवरणबाधकः । इन्द्रः । जातेभिः- जातैर्मरुद्भिः प्राणविशेषैः । हव्यैः- उपासकसमर्पितहविर्भिश्च । अर्कैः- मन्त्रैः । उस्त्रियाः- गाश्चित्किरणान् । असृजत्- ससर्ज । उरूची- विस्तृता । भरन्ती- धारयन्ती । जेन्या- जयशीला । गौः- धेनुश्चिद्रश्मिप्रतीकभूता । घृतवत्- दीप्तम् । मधु- मधुरम् । स्वाद्व- स्वादु क्षीरं ज्ञानप्रतीकम् । दुदुहे- दोग्धि ॥११॥

पित्रे चिच्चक्रुः सदनं समस्मै महि त्विषीमत्सुकृतो वि हि ख्यन् ।

विष्कन्नन्तः स्कम्भनेना जनित्री आसीना ऊर्ध्वं रभसं वि मिन्वन् ॥ ३.०३१.१२

सुकृतः- शोभनकर्माणः । अस्मै- एतस्मै । पित्रे- जनकायेन्द्राय । त्विषीमत्- दीप्तिमत् । महि- महत् । वि- विशेषेण । हि- खलु । ख्यन्- प्रख्यापयन् । सदनम्- सद्य । चक्रुः- अकुर्वन् । जनित्री-

जनयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ । स्कम्भनेन विष्कभ्रन्तः- विष्टब्धे कुर्वन्तः । आसीनाः- लब्धभूमिकाः ।
ऊर्ध्व- उपरि । रभसम्- वेगवन्तमिन्द्रम् । वि मिन्वन्- अकुर्वन् ॥१२॥

मही यदि धिषणा शिश्रथे धात्सद्योवृधं विभ्वं१ रोदस्योः ।

गिरो यस्मिन्ननवद्याः समीचीर्विश्वा इन्द्राय तविषीरनुत्ताः ॥ ३.०३१.१३

यदि- यदा । मही- महती । धिषणा- बुद्धिः । रोदस्योः- द्यावापृथिव्योः । शिश्रथे- विश्लेषाय ।
विभ्वम्- व्याप्तम् । सद्योवृधम्- क्षणेन वृद्धमपूजयत् । यस्मिन् । अनवद्याः- अदोषाः । समीचीः-
समीचीनाः । गिरः- वाचः समर्पिताः । इन्द्राय । अनुताः- इतराप्रेरिताः । विश्वाः- सर्वाः । तविषीः-
शक्तयः प्रवृत्ताः ॥१३॥

मह्या ते सख्यं वशिम शक्तीरा वृत्रघ्ने नियुतो यन्ति पूर्वीः ।

महि स्तोत्रमव आगन्म सुरेरस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ ३.०३१.१४

ते- तव । महि- महत् । सख्यम्- सौहृदम् । शक्तीः । आ वशिम- कामये । वृत्रघ्ने- आवरणनाशकाय
इन्द्राय । पूर्वीः- पुराण्यः । नियुतः- प्राणवडवाः । यन्ति- गच्छन्ति । सुरैः- तव विदुषः । महि-
महत् । स्तोत्रम्- स्तुतिमयम् । अवः- रक्षणम् । अगन्म । मघवन्- सम्पद्वन् । गोपाः-
चिद्रश्मिपालकः सन् । अस्माकम्- अस्मदर्थम् । सु- सुष्ठु । बोधि ॥१४॥

महि क्षेत्रं पुरुश्चन्द्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।

इन्द्रो नृभिरजनदीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निम् ॥ ३.०३१.१५

महि- महत् । पुरु- प्रभूतम् । चन्द्रम्- आह्लादकम् । क्षेत्रम्- अध्यात्मसाधनस्थानम् । विविद्वान्-
लम्भयन् । आदित्- अनन्तरम् । सखिभ्यः- स्वसुहृद्भ्यः । चरथम्- चरन्तं गोसमूहम् । समैरत्-
प्रेरयामास । दीद्यानः- तपन् । नृभिः- वीरैः । इन्द्रः । साकम्- युगपत् । सूर्य- आत्मानं सवितारम् ।
उषसम्- विद्यां प्रभातीम् । गातुम्- मार्गम् । अग्निम्- क्रतुं पावकम् । अजनत्- ससर्ज ॥१५॥

अपश्चि॒देष॑ वि॒भ्वो॑३ द॒र्म॒नाः प्र स॒ध्री॒चीर॑सृजद्वि॒श्वश्च॑न्द्राः।

मध्वः पु॒ना॒नाः क॒विभिः॑ प॒वित्रै॑र्द्युभिर्हि॒न्वन्त्य॑क्तुभिर्ध॒नुत्रीः॑ ॥ ३.०३१.१६

एषः- अयम्। विभ्वः- विभुः। दर्मनाः- दमसम्पन्नः। सध्रीचीः- सङ्गताः। विश्वचन्द्राः- सर्वाह्लादनकारिणीः। अपः- मूलशक्तिधाराः। प्र- प्रकर्षेण। असृजत्- ससर्ज। मध्वः- मधुराः। पवित्रैः- शोधकैः। कविभिः- सूक्ष्मदर्शनैः। पुनानाः- शोधयित्र्यः। धनुत्रीः- प्रीणयित्र्यः। द्युभिः अक्तुभिः- दिवारात्रम्। हिन्वन्ति- प्रेरयन्ति ॥१६॥

अनु॑ कृ॒ष्णे वसु॑धिती जिहाते उ॒भे सूर्य॑स्य म॒ह॒ना यज॑त्रे।

परि॑ यत्ते म॒हि॒मानं॑ वृ॒ज॒ध्यै सखा॑य इन्द्र॒ काम्या॑ ऋ॒जि॒प्याः॑ ॥ ३.०३१.१७

सूर्यस्य मंहना- सूर्यमाहात्म्येन। यजत्रे- पूजार्हे। कृष्णे- या सूर्यस्याकर्षणशक्तिस्तया सम्पन्ने। वसुधिति- वसुधारिण्यौ द्यावापृथिव्यौ। उभे। अनु जिहाते- पुनःपुनरावृत्य वर्तेते। इन्द्र- परमेश्वर। वृजध्यै- पापावर्जनाय। काम्याः- कमनीयाः। ऋजिप्याः- आर्जवभावसम्पन्नाः। सखायः। ते महिमानम्- त्वन्माहात्म्यम्। परि- परिगृहीमः ॥१७॥

पति॑र्भव वृ॒त्रह॑न्सू॒नृता॑नां गि॒रां वि॒श्वायु॑र्वृष॒भो वयो॑धाः।

आ नो॑ ग॒हि स॒ख्येभिः॑ शि॒वेभि॑र्म॒हान्म॒हीभि॑रू॒तिभिः॑ स॒र॒ण्यन्॑ ॥ ३.०३१.१८

वृत्रहन्- आवरणनाशक। विश्वायुः- सर्वजीवनः सन्। वृषभः- वर्षकः सन्। वयोधाः- अन्नधारकः सन्। सूनृतानाम्- प्रियहितानाम्। गिराम्- वाचाम्। पतिः- पालकः। भव। शिवेभिः- मङ्गलैः। सख्येभिः- मित्रैः। महीभिः- महतीभिः। ऊतिभिः- रक्षाभिः। सरण्यन्- सरन्। नः- अस्मान्। आ गहि- आगच्छ ॥१८॥

तम॑ङ्गि॒रस्व॑न्नम॒सा स॒पर्य॑न्नव्यं कृ॒णोमि॑ स॒न्यसे॑ पु॒रा॒जाम्॑।

द्रु॒हो वि॒ या॒हि ब॒हु॒ला अ॒दे॒वीः स्व॑श्च नो म॒घव॑न्सा॒तये॑ धाः ॥ ३.०३१.१९

नमसा- नमस्कारेण । सपर्यन्- परिचरन् । पुराजाम्- पुराणं । तं त्वाम् । सन्यसे- सम्भजनाय ।
अङ्गिरस्वत्- अङ्गनशीलम् । नव्यम्- अभिनवं धनम् । कृणोमि- करोमि । बहुलाः- प्रभूताः ।
अदेवीः- अन्धकारभूताः । द्रुहः- द्रोहभावनाः । वि याहि- विगमय । मघवन्- इन्द्र । नः-
अस्मदर्थम् । स्वः- धनम् । सातये- सम्भजनाय । धाः- धारयसि ॥१९॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्स्वस्ति नः पिपृहि पारमासाम् ।

इन्द्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मक्षुर्मक्षु कृणुहि गोजितौ नः ॥ ३.०३१.२०

मिहः- सेचनसमर्थाः । पावकाः- शोधयित्र्यो आपो मूलशक्तिधाराः । प्रतताः- विस्तृताः । अभूवन्-
अभवन् । आसाम्- अपां मूलशक्तिधाराणाम् । पारम्- तीरे । नः- अस्मान् । स्वस्ति- भद्राय ।
पीपृहि- पूरय । इन्द्र- परमेश्वर । त्वम् । रथिरः- रंहणशीलः । नः- अस्माकम् । रिषः- हिंसकात् ।
पाहि- रक्ष । मक्षु मक्षु- शीघ्रम् । नः- अस्मान् । गोजितः- चिद्रश्मिसम्पादकान् । कृणुहि-
कुरु ॥२०॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अन्तः कृष्णां अरुषैर्धामभिर्गात् ।

प्र सूनृता दिशमान ऋतेन दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ ३.०३१.२१

वृत्रहा- आवरणबाधकः । गोपतिः- चिद्रश्मिपालकः । गाः- धेनूश्चिद्रश्मीन् । अदेदिष्ट- दिशतु ।
अरुषैः- रोचमानैः । धामभिः- सदनैः । कृष्णान्- अन्धकारान् । अन्तः गात्- अन्तर्धानं गमयतु ।
ऋतेन- सत्येन । सूनृताः- मन्त्रात्मिका वचः प्रियहितमयीः । दिशमानः- उपदिशन् । स्वाः-
स्वकीयानि । विश्वाः- सर्वाणि । दुरः- द्वाराणि । च । अप अवृणोत् ॥२१॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ३.०३१.२२

पूर्वं व्याख्यातम् (३.३०.२२) ॥२२॥